

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 81'373.6:821.161.2.94

ЕТИМОЛОГІЯ ВІДГІДРОНІМНИХ ЕТНОНІМІВ (НА ОСНОВІ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК XVII–XVIII СТ.)

Бичко О.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Проаналізовано етимологію етнонімів у давніх пам'ятках XVII–XVIII ст., на матеріалах «Історії русів», «Синописа» і Густинського літопису – визначних історичних творів, які є важливими для розуміння етно- і глотогенезу українського народу. Зокрема, приділено увагу етнонімам *болгари*, *гуни*, *морави* і *слов'яни*. Отримані результати зіставлено з етимологічними словниками української мови. Проаналізований матеріал доповнює відомі етимологічні пояснення, що має перспективи його врахування в наступних етимологічних студіях.

Ключові слова: етимологія, етноніми, болгари, гуни, морави, слов'яни, «Історія русів», «Синопис», Густинський літопис.

Постановка проблеми. Дослідження давніх пам'яток XVII–XVIII ст., зокрема «Синописа», Густинського літопису та «Історії русів» як цікавих джерел для етимологічних студій, є актуальним у зв'язку з можливістю поглиблення уявлень про розділи ономастики і пояснення їхніх понять у різні часові періоди; уточнення інформації про етимологію як мовознавчу галузь, а також з'ясування нових поглядів на походження етнонімів із подальшим їхнім використанням для уточнення етимологічних тлумачень.

Важливим і популярним джерелом наукової думки протягом довгого періоду був «Синопис». Протягом двохсот років він слугував підручником з історії Російської імперії, тому суперечки навколо «Синописа» полягають у визначенні його ідеологічної приналежності, зокрема наявності проросійської пропаганди. Попри істотні розбіжності поглядів, «Синопис» залишається вагомим джерелом філологічних досліджень, особливо для вивчення у галузі етимології.

Також варто приділити увагу Густинському літопису, написаному в 1623–1627 роках, який поєднує давню традицію української історичної літератури, що тягнеться ще від часів перекладів хронік візантійських письменників і свідчень літописців княжої доби.

Особлива цінність Густинського літопису для вивчення етимології полягає в тому, що він не є простою компіляцією з різних джерел, а відзначається оригінальним тлумаченням фактів і новим поглядом на історію як предмет [8, с. 6].

У складний для України час, коли під тиском політичних подій існувала загроза зникнення власної самобутності, була написана «Історія русів», назва якої доводила, що українці споконвіків є незалежною нацією із власною історією і мала запобігти асиміляції основної верстви суспільства.

«Історія русів» у доступній для читача формі пояснює походження назв багатьох народів, які мали стосунок до території сучасної України, звертається до відомостей про давні поселення і подає інформацію про заснування нових міст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві розвитку етимологічних студій сприяли наукові праці Р.В. Болдирева, С.О. Вербича, О.С. Мельничука, Г.П. Півторака, В.Г. Скляренка, О.С. Стрижака, В.П. Шульгача та інших.

Доведенням і спростуванням питань ідеологічної складової частини «Синопису» займалися наступні дослідники: І.П. Єрьомін, М.І. Марченко, Ю.А. Мицик, П.М. Мілюков, С.Л. Пештич, Ф. Сисін, М.Ф. Сумцов та ін.

«Густинський літопис» був предметом зацікавлення А.Г. Ершова, В.С. Іконникова, М.І. Марченка, Ю.А. Мицика, Д.І. Мишка, В.М. Перетца та ін.

«Історія русів» цікавила науковців передусім у питаннях авторства твору, часу його створення та історичної важливості. Цю пам'ятку у різний час досліджували М.С. Грушевський, О.С. Грушевський, В.П. Горленко, О.М. Лазаревський, Л.М. Майков. Спеціальні дослідження про цей текст підготували М.С. Возняк, А.Г. Ершов, П.Г. Клепацький, М.Є. Слабченко, А.І. Яковлів та ін.

Ці відомі пам'ятки ще не були детально вивчені в лінгвістичному плані, як і ще не було здійснено ґрунтовних досліджень етимологій відгідронімних етнонімів у «Синописі», Густинському літописі та «Історії русів». До питань етимології топонімів Львів і Червона Русь, а також етнонімів варяги і хозари ми вже зверталися раніше у статті [2, с. 125–128].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Через посередництво авторів творів ми отримуємо інформацію, яка є надзвичайно цікавим матеріалом для розуміння світогляду тогочасного суспільства, ставлення до фактів історії та поширення традиції давніших пам'яток історичної думки.

Під час розгляду «Синопису», Густинського літопису та «Історії русів» як джерел для етимологічних студій видається доцільним зіставити тлумачення етнонімів *болгари*, *гуни*, *морави* і *слов'яни* у писемних пам'ятках XVII–XVIII ст. і в матеріалах сучасних досліджень, оскільки під час розповіді про історичні події автори подають

пояснення відомих їм етимологій, що часто відрізняються від наведених у сучасних словниках.

Мета дослідження – з'ясування етимології етнонімів відгідронімного походження у «Синописі» (за виданням: Гізель І. Київський синопис / І. Гізель. – К.: Києво-Печерська лавра, 1821 р. – 105 с.), Густинському літописі (Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упоряд. і переклад.: В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с., іл.) та «Історії русів» (Історія русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Штанка]. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 2003. – 366 с., іл.) та їх зіставлення з поясненнями в етимологічних словниках української мови.

Зокрема, використано матеріали «Етимологічного словника української мови» (в 7 т.), «Етимологічного словника української мови» (у 2 т.) Я. Рудницького, «Етимологічно-семантичного словника української мови» І. Огієнка та ін.

Виклад основного матеріалу. Під час аналізу етнонімів у давніх пам'ятках цікавим видався факт досить частого пояснення походження назв племен за назвою гідронімів, з якими вони певним чином були пов'язані. Всього виявлено вісім таких етнонімів: болгар, вандал, гуни, морави, полочани, руси, слов'яни і татари. Найбільш показовим для аналізу видаються назви племен *болгарів, гунів, моравів і слов'ян*.

Наприклад, для автора «Історії русів» досить вірогідним видавався факт походження етноніма від гідроніма, адже він часто звертається до тлумачень цього типу. Таке перенесення назви відбулося і у випадку називання болгар.

Самі слов'яни і того більше собі назв наробили: болгарами називали тих, які мешкали над річкою Волгою [9, с. 79].

Інші припущення висловлюються в сучасних лексикографічних працях. Болгар, -гар, мн. (одн. болгарин, -а, ч.; болгарка, -и, ж.). Народ, що становить основне населення Болгарії [3, с. 91].

Болгарин, [болгар, бовгар], Болгарія, [Болгарщина]; – р. болгарин, бр. балгарын, др. болгаре (мн.), п. *Bulgar*, ч. *slc. Vulhar*, болг. *българин*, м. бугарин, схв. Бугарин, слн. *Volgar*, стсл. *българы* (зн. в. мн.); – засвоєна від тюркських болгар назва одного з південнослов'янських народів; дтюрк. *buluag* «метис, змішаного походження» утворене від дієслова *buluamak, bulgmak* «змішувати»; первісне значення слова тлумачиться як «бунтар»; менш переколивими були спроби пов'язання з назвою *Volga*, з герм. (н.) *balgen* «битися, боротися» або з ос. *bulgaeron* «берег, обмілина; край (скелі, берега)» [5, с. 225].

І. Огієнко підтверджує слова автора «Історії русів» про зв'язок болгарів із річкою Волгою.

Болгари чи булгари, з походження тюрки, спочатку мешкали на Волзі, звідки прибули на Балкани в другій половині VII ст. (перше Болгарське царство 681–1018) і зовсім змішалися зо слов'янами, позосталася сама стара назва болгар. Болгари чи булгари назву свою одержали від річки Волги, де вони мешкали. В VII в. хозари підбили під себе Волзьких Болгар, а друга їх частина під проводом Аспаруха пішла на Дунай і року 679-го заклала там слов'янсько-болгарську державу, «Дунайську Болгарію» [10, с. 165–166].

Одним із імовірних варіантів є версія тюркського походження назви племені, що пов'язана з історичними подіями VII ст.

Етноним болгары (самоназвание *българ, българи*) належить южнославянському народу на Балканському півострові. В 70-е роки VII в. на цю територію вторглися кочевники-тюрки, котрі підчинили Союз семи родів – політичне об'єднання славян, розселившись к югу від Дуная в першій половині VII в. Болгарський хан Аспарух разом з підкореними слав'янами в 860 г. наніс поразку візантійській армії і утворив державу Болгарію, причому болгарами стали іменоватися не тільки тюрки, а й всі піддані держави. Етноним болгары був, таким чином, запозичений слав'янами з назви тюркського племені *булгары*, причому тюркський етнічний елемент був повністю асимілюваний слав'янами [1, с. 35].

Теорія походження назви болгар від річки Волги підтверджується і сучасними джерелами, хоча існують інші, не менш вірогідні теорії. Етимологію цієї народності знаходимо лише в «Історії русів».

Інформація про племена *гунів* теж варта уваги і є цікавим прикладом етноніма відгідронімного походження, який знаходимо в Густинському літописі.

У походження назви племені простежується очевидний зв'язок із гідронімом, від якого утворилася назва.

Інші ж, пішовши далі, осіли над рікою Гунною і нареклися гуннами [8, с. 19].

В одному з варіантів етнонім навіть вважається різновидом назви русів, адже ці народи мали спільну історію.

Гуни, -ів, мн. (одн. гун, -а, ч., гунка, -и, ж.). 1. Об'єднання кочових племен Центральної Азії, що в 4 ст. вдерлися на територію Європи. 2. Одна із візантійських назв росів, русичів, русів-українців [3, с. 266].

Видається цікавою версія, за якою від етноніма кочових племен утворилася назва гідроніма Київщини, яка збереглася і досі.

Гунище – річка Київської області, може корінь від назви народу гуни (IV–VII ст.) [11, с. 309].

Тлумачення назви цього давнього племені можна простежити тільки в Густинському літописі і сучасних етимологічних працях.

Серед всіх інших перелічених етнонімів автор Густинського літопису пояснює також походження племені *морави*.

«Коли волохи, тобто римляни, найшли на слов'ян і стали насилувати їх, тоді слов'яни, знявшись із подунайської сторони, пішли на північ, тобто в Сарматію, до своїх, де нині Руська земля є. Розходячись, прозивалися іменами різними, од того, де і на якому місці осідали. Одні осіли на ріці Мораві і нареклися морави, інші нареклися чехи, ще інші – хорвати білі; ті ж, що по Віслі-ріці осіли, нареклися ляхи, по тому – поляки, інші – лутичі і мазовшани; ті, що осіли по Дніпру, де нині є Київ, нареклися поляни; інші – деревляни, бо осіли в лісах; ті, що осіли між Прип'яттю і Двіною, нареклися дреговичі; інші, на Полоті-ріці, яка тече у Двіну, нареклися полочани; ті, що осіли по Десні, по Сейму і Пселу, нареклися сівери; а ті, що біля озера Ільмер, на-

реклися слов'яни, своїм власним іменем. Сі по тому спорудили город Великий Новгород, і був у них старійшина, хтось іменем Гостомисл, що про нього буде нижче. Отак в Сарматії, в Європі, розійшовся народ слов'янський, і одтоді аж до нині недвижимо пробував» [8, с. 13].

І. Огієнко подає інформацію про це плем'я під назвою мораван.

Моравани – стара назва одного із слов'янських племен на етнографічних землях чеського народу. На укр. ґрунті ця назва засвідчена в старих укр. пам'ятках. У «Слові про похід Ігоря» (1187 р.): «Ту німци и венецици, ту греци и морави поют славу Святославию». В «Іпатському Літописі», цебто в волинському зводі (кодексі) літописів з кінця XIII чи може з початку XIV століття, зміст якого покищо знаємо тільки з того списку (з копії), що була зроблена коло 1425 р. в Іпатському монастирі в м. Костромі, в Росії, про мораван є така інформація: «Словене, пришедше, сідша на ріці іменем Моравь, и прозавшася Морави» [10, с. 109].

Інформації щодо моравів у «Синописі» та «Історії русів» не представлено, натомість Густинський літопис подає найбільшу кількість етимологіч назв племен.

До тлумачення назви *слов'ян* звернено найбільше уваги як у давніх пам'ятках, так і в сучасних етимологічних працях. Для прикладу візьмемо лише тексти пам'яток, які розглядаємо у нашій статті.

Наприклад, в «Історії русів» кілька разів згадується походження ключового для автора етноніма – слов'ян.

Таким чином, частина слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунаю до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини, і Дінця, і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо русами і русняками взагалі [9, с. 80]. І русами, або русняками, – за волосся [9, с. 53].

Не залишився осторонь і автор Густинського літопису, який навів усі відомі йому приклади етимології рідної держави і народу.

А звідки взялося сьому славному народові се найменування русь, літописці різно повідають. Одні кажуть, що од Росса, князя північного, якого пророк Єзекиїль в главі 38 і 39 поминає; інші – що од ріки, яка зветься Рось; інші – що од русого волосся, бо в сій стороні з таким волоссям множество людей трапляється; інші – що од города Руси, який лежить неподалік Великого Новгорода; інші – що од Русса, сина Цехового, котрий,

як кажуть, колись тут мав княжити. Нарешті, ще кажуть, що од розсіяння Россія іменується. Такої думки Страбон і Птоломей, географи. Бо й греки їх спорами, тобто розсіяними, називають, бо рід сей, більше од інших усіх, по многих сторонах розсіяний і умножений вельми.

Я ж гадаю, що од усього сього достовірніше те, що преподобний отець наш Нестор, літописець руський, каже, а саме, що од вождя, тобто князя свого Рюрика, се ім'я прийняла Русь [8, с. 23–24].

Етимологія етноніма Руського народу є найбільш суперечливою і неоднозначною. Про це повідомляє і сам автор «Синопису».

«Отъ россьянїя по многимъ странамъ племени своего, РОССЪЯНЫ, а потомъ РОССЫ прозвася. Нѣци близъ мимошедшихъ временъ сказоваху Россовъ отъ городка Русь, не далече великаго Новгорода лежаща; иньи отъ рѣки Роси друзи отъ русыхъ волосовъ, съ яковыми и нынѣ вездѣ многу Русь. Но паче всѣхъ тѣхъ подобій достовѣрнѣе и приличнѣе отъ россьянїя своего Россы имя то отъ древнихъ временъ себѣ стяжаша» [4, с. 7].

Етимологія назв Русі і русичів має стільки варіантів, що практично не-можливо обрати домінуючий, тому варто кожен із них розглядати як потенційно можливий. Тлумачення цих назв знаходимо у всіх літописах.

Можна зауважити, що не всі історичні пам'ятки подають однакову інформацію про етимологію племен, до того ж, відгідронімне походження не є для етнонімів єдиною версією їх виникнення.

Висновки і пропозиції. «Синопис», Густинський літопис та «Історія русів» є одними із найцікавіших джерел для вивчення етимології етнонімів відгідронімного походження, оскільки автори подають власне бачення, що формувалося під впливом тогочасних історичних і соціальних реалій життя українського народу.

Дослідження мовного матеріалу в писемних пам'ятках, які створювалися протягом багатьох років, та сучасної етимологічної лексикографії дозволяє виявити відмінності у поясненні етимології.

Зіставивши тлумачення назв у давніх пам'ятках XVII–XVIII ст. і в сучасних етимологічних працях, можна зробити висновок, що в етимології етнонімів відгідронімного походження є чимало збігів і правильних пояснень, але є відменні трактування. Такі розвідки доповнюють інформацію в етимологічних словниках, розширюють етимологічні свідчення, розкриті в писемних пам'ятках.

Список літератури:

1. Агеева Р. Страны и народы : Происхождение названий / Р. Агеева. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
2. Бичко О.В. «Історія русів» як джерело етимологічних студій / О.В. Бичко. – Х.: «Молодий вчений». – 2017, Випуск 4(44). – С. 125–128.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Гізель І. Київський синопис / І. Гізель. – К.: Києво-Печерська лавра, 1821 р. – 105 с.
5. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / Редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982. Т. 1: А-Г / Укл.: Р.В. Бодирев та ін. – 1982. – 632 с.
6. Етимологічний словник української мови: У 2-х т. / Укл. Ярослав Рудницький. – Вінніпег-Оттава, 1962-72. – Т. 1, 968 с.
7. Етимологічний словник української мови: У 2-х т. / Укл. Ярослав Рудницький. – Вінніпег-Оттава, 1962-82. – Т. 2, 1128 с.
8. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упоряд. і переклад.: В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с., іл.

9. Історія русів /Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Штанка]. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 2003. – 366 с., іл.
10. Огієнко І.І. Етимологічно-семантичний словник української мови / І.І. Огієнко. – Вінніпег: Т-во «Волинь», 1988. – Т. 3. – 415 с.
11. Огієнко І.І. Етимологічно-семантичний словник української мови / І.І. Огієнко. – Вінніпег: Т-во «Волинь», 1979. – Т. 1. – 365 с.

Бычко О.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ЭТИМОЛОГИЯ ГИДРОНИМНЫХ ЭТНОНИМОВ (НА ОСНОВАНИИ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ XVII–XVIII ВВ.)

Аннотация

Проанализировано этимологию этнонимов в древних памятниках XVII–XVIII вв., на материалах «Истории русов», «Синописа» и Густинской летописи – выдающихся исторических произведений, которые важны для понимания этно- и глоттогенезиса украинского народа. В частности, уделено внимание этнонимам *болгары*, *гуны*, *моравы* и *славяне*. Полученные результаты сопоставлены с этимологическими словарями украинского языка. Проанализированный материал дополняет известные этимологические объяснения, что имеет перспективы его учета в следующих этимологических студиях.

Ключевые слова: этимология, этнонимы, болгары, гуны, моравы, славяне, «История русов», «Синопис», Густинская летопись.

Bychko O.V.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE ETYMOLOGY OF ETHNONYMS ORIGINATED BY HIDRONIMY (IN HISTORICAL MONUMENTS OF XVII–XVIII CENTURIES)

Summary

Analyzed the etymology of ethnonyms in the "History of Rythenians", "Synopsys" and Hustynskyi litopys – remarkable historical monuments of XVII–XVIII centuries, which are important for history of the Ukrainians. In particular, attention is paid to ethnonyms the *Bulgarians*, the *Huns*, the *Moravians* and the *Slavs*. The results are compared with the etymological dictionaries of the Ukrainian language. Analyzed material is not identical and complements the well-known etymology. It is perspective and can be taken into account in the following etymological studies.

Keywords: etymology, ethnonyms, the *Bulgarians*, the *Huns*, the *Moravians*, the *Slavs*, "History of Rythenians", "Synopsys", Hustynskyi litopys.